

Kościoły rzymsko-katolickie okresu międzywojennego we współczesnym krajobrazie architektonicznym Wołynia¹

Olga Mychajłyszyn

Narodowy Uniwersytet Gospodarki Wodnej i Zasobów Przyrody, Równe, Ukraina

Streszczenie: W artykule są zawarte wyniki badań zachowanych kościołów Wołynia z okresu międzywojennego. W latach 1920-30 zostały zbudowane liczne świątynie na nowo przyłączonych terenach województw wschodnich, budowa ich miała za cel podkreślenie przynależności do państwa Polskiego. Proces legitymizacji władz polskich na Wołyniu miał wielkie znaczenie ze względu na skomplikowaną strukturę narodowościową. Do dziś się zachowały głównie murowane świątynie, które reprezentują szeroki wachlarz stylów architektonicznych oraz odzwierciedlają procesy zmian w tej dziedzinie od narodowo-romantycznego do konstruktywizmu. Poza tym, każda świątynia odgrywała rolę w rozwoju przestrzennym osiedla, jako centrum kompozycyjne w zabudowie oraz dominanta architektoniczna. Opieka i ochrona kościołów dla władz ukraińskich to priorytet, by jak najlepiej ocalić tą część europejskiej spuścizny architektonicznej.

Słowa kluczowe: Kościół, dominanta, oś planistyczna, kompozycja, styl narodowy, modernizm, konstruktywizm, okres międzywojenny, Wołyn.

1. Wstęp

W okresie międzywojennym w miastach, małych miejscowościach i wsiach na Wołyniu zostały zbudowane liczne kościoły rzymsko-katolickie. W tamtym czasie powstało prawie 80 obiektów, z których obecnie zachowało się dziesięć świątyń.

Rozwój architektury sakralnej z lat 20-30tych XX wieku cieszy się dużym zainteresowaniem zarówno ze strony architektów polskich jak i ukraińskich. Badacze polscy mając na uwadze dawną przynależność Wołynia dążą do sporządzenia integralnej wizji rozwoju tych budowli biorąc pod uwagę czynniki społeczno-polityczne i kulturowo-estetyczne. Z kolei strona ukraińska rozpatruje działalność z tamtego okresu jako poważną część spuścizny architektonicznej Ukrainy, która potrzebuje należytych badań naukowych i ochrony. Z drugiej strony zakres badań umożliwi określenie wpływu idei zachodnioeuropejskiego modernizmu początku XX wieku na architekturę polską oraz połączenia z miejscową tradycją. Godna podkreślenia jest unikatowość budownictwa kościołów rzymsko-katolickich na Wołyniu. Obiekty te wydają się być szczególnie cenne zwłaszcza, w konfrontacji z przedwojennym

¹ Autorka bardzo dziękuje za pomoc edycyjną w tłumaczeniu tego artykułu na język polski paniom E. Kozińskiej i B. Klimek.

budownictwem na Ukrainie za czasów radzieckich, kiedy to budowa obiektów sakralnych była zakazana bez względu na wyznanie.

Swoistą przyczyną do aktualizacji badań specjalistów od architektury i historii kościołów rzymsko-katolickich na Wołyniu było wydanie w r. 1997 pracy analityczno-faktograficznej pt. „Świątynie Wołynia” Leona Popka [1], w której są przedstawione bogate materiały ikonograficzne, dotyczące obiektów zbudowanych w ciągu przeszłych wieków i w XX stuleciu.

Wzniesienie kościołów na Wołyniu w okresie międzywojennym jest logiczną konsekwencją przyłączenia regionu do odrodzonego państwa polskiego - wspólna religia reprezentowała jego integralność, kościoły stały symbolem polskości tych ziem. W roku 1917 w Cesarstwie Rosyjskim prawie 50% zabytkowych kościołów zostało zniszczonych, niektóre - zamknięte, inne - przebudowane na cerkwie prawosławne równocześnie trącając wartości stylistyczne [2]. Konstytucja II Rzeczypospolitej z 1921, a następnie Konkordat z 1925 nie tylko nadały prawa dla kościoła rzymsko-katolickiego w Polsce, ale również prawnie ustanawiały poparcie przez władze świeckie [3, s.28]. Akcje rewindykacyjne, które trwały w latach 1918-1939, wzmacniały pozycję kościoła stawiając go w sytuacji uprzywilejowanej w porównaniu z innymi wyznaniami. Jednak nadrzędną rolę miał nie tylko powrót starych osiedli i budynków, ale silnie wspierany przez władze rozwój sieci nowych parafii i budowa świątyń.

Przed drugą wojną światową, budowa kościołów katolickich na Wołyniu miała tendencję wzrostową. Powstawały świątynie zarówno drewniane jak i murowane. W różnych okolicznościach historycznych prawie wszystkie drewniane kościoły, z wyjątkiem dwóch – w Zabłociu i Poworsku (obwód Wołyński)², zostały zniszczone. W stanie pierwotnym lub przebudowanym do naszych czasów zachowało się dziesięć obiektów: w Kiwercach, Maniewiczach, Rożyszczach, Rymaczach, Cumaniu (wszystkie – obwód wołyński), Zdołbunowie, Radziwiłowie, Równym, Sarnach (wszystkie - obwód Równe) i Białozórce (obwód Tarnopolski). Zachowane obiekty odzwierciedlają ewolucję rozwiązań architektonicznych i stylowych świątyń rzymsko-katolickich w Polsce międzywojennej od nurtu narodowo-romantycznego do konstruktywizmu. Ten fakt pozwala na analizowanie specyfiki przejawu każdego z nich na Wołyniu, nie tylko jako odbicia tendencji stylistycznych w architekturze polskiej, ale również jako sposobu wyrażenia konkretnych programów ideologicznych oraz politycznych.

Wołyńskie kościoły okresu międzywojennego, poza swymi walorami architektonicznymi, godne są uwagi ze względu na swą rolę w zakresie planowania przestrzennego osiedli i wpływu na kształcenie struktury tkanki miejskiej. Wyżej wymieniony szereg problemów faktycznie określa **cel tego artykułu**: przeanalizowanie cechy stylistycznych architektury kościołów na przykładzie zachowanych budynków oraz charakteru ich oddziaływania na kształtowanie krajobrazu architektonicznego osiedli na Wołyniu. Odrębnego rozpatrzenia wymaga też problem ochrony zachowanych obiektów w ciągle zmieniającym się środowisku miejskim.

² Niestety, w wyniku zmiany funkcji te kościoły straciły swoje pierwotne formy. Transformacje dotknęły najpierw brył: po rekonstrukcji zostały rozebrane wieże z dachami namiotowymi. W ten sposób były utracone główne walory kościołów jako akcentów architektonicznych w obu miasteczkach. Zgodnie z L.Popkiem teraz w dawnych kościołach znajdują się różne instytucje [1, s.73, 106].

2. Historia i terażniejszość

Kościół Przemienienia Pańskiego w miasteczku Rożyszcze (1921-1931) to jeden z najstarszych murowanych świątyń rzymsko-katolickich dwudziestolecia międzywojennego (rys.1)³. Skala i bryła budynku wskazuje na to, że kościół należy do grupy świątyń małomiasteczkowych o cechach nieco zmodernizowanej „rodzimej” architektury, która pojawiła się w Polsce w pierwszych latach XX wieku. Liczba ludności Rożyszcza, miasteczka wielonarodowościowego, wynosiła w 1920 roku ponad 3 tysiące osób⁴. Widocznymi oznakami obecności tych różnych grup etnicznych, jak zwykle, były świątynie, które służyły jako ośrodki duchowe, kulturalne i edukacyjne. Jedną z grup wielonarodowościowych byli niemieccy osadnicy, którzy założyli na lewym brzegu rzeki Styr kolonię Wełniankę i zbudowali w połowie XIX wieku murowany kościół ewangelicki [4, s.203]⁵. Z kolei dla zaspokojenia potrzeb duchowych społeczności żydowskiej w południowej części centrum była istniejąca już synagoga. Na głównej ulicy, która rzeczywiście pełniła rolę osi planowania wznosiły się dwie cerkwie prawosławne, które stanowiły mocne akcenty architektoniczne spośród zabudowy parterowej.

Nowy kościół rzymsko-katolicki został wzniesiony w dużej odległości od centrum miasta, w jego nowej części, co jak się wydaje, nie było przypadkowe. Aktywny rozwój urbanistyczny Rożyszcza rozpoczął się pod koniec XIX wieku po budowie kolei Kowel-Równe. Jak widać z planu miasta z końca lat 20-tych początku 30-tych [5] dworzec kolejowy zaczął odgrywać rolę węzła planowania. Do tego budynku została skierowana ulica-duplikat centralnej, która w przyszłości stała się podstawą rozwoju przestrzennego Rożyszcza w stronę południowego zachodu i południa. Rozbudowa tej części miasta przewidywała nasycenie budynkami użyteczności publicznej, symbolami nowego państwa: magistratu (jako symbol władzy), kościół (jako symbol narodu) i szkoły (jako symbol przyszłości). Obiektem, który również podkreślił status Rożyszcza jako miasta współczesnego była rzeźnia miejska, ulokowana z innej strony linii kolejowej.

Zorientowanie frontowej elewacji kościoła względem osi wschód-zachód okazało się zaskakująco udaną lokalizacją dla postrzegania świątyni od strony wjazdu koleją do miasta. Budynek odgrywał rolę symbolicznej bramy duchowej jako istotny element „elewacji zewnętrznej” miasta potwierdzając to eleganckim barokowym hełmem z wysoką iglicą, nadając swojski, rodzimy charakter architekturze. Kościół należy do grupy świątyń jednowieżowych, jest bazyliką z rozwiniętą częścią wejściową, interpretowana jako szeroka podsień, która odkrywa się na zewnątrz przez niskie łuki; budowa dzwonnicy rozdziela tę podsień na dwie równe części. Archaiczny charakter dolnej partii podkreślają ogromne filary, jak również skarpy ścian i wieży, rozszerzone do dołu. Na zakończeniach attyk znajdowały się figury świętych (już nieistniejące), przypominające razem dekoracje krążanków barokowych kościołów. Dynamikę elewacji głównej odzwierciedlają wyrafinowane manierystyczne frontony, które przechowują połączenie dachowe nawy

³ Wszystkie współczesne foto kościołów wykonane przez autora.

⁴ M.Orłowicz podaje ilość 3300 mieszkańców [Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. - Łuck: Nakł. Wol. T-wa „Kraj”, 1929.- 370 s.].

⁵ W II poł. XIX – na pocz. XX wieków na Wołyniu powstały murowane kościoły ewangelickie w Żytomierzu, Rożyszczach, Łucku, Równym etc.

główniej i tworzą zaskakujące przeciwieństwo do racjonalnej i nieco suchej architektury wieży. Kształt hełmu nie budzi żadnych wątpliwości co do stylu prototypu – baroku. Gładki, w jasnym kolorze tynk fasady głównej podkreśla kontrasty światła i cieni, grafikę ekspresyjnych form. Wszystkie pozostałe elewacje ostro kontrastują z główną i są pozbawione dekoracji architektonicznych oraz zadziwiają ponurą monumentalnością muru ceglanego. Obraz ten, jak się wydaje, ma „podwójne kodowanie”. Po pierwsze, możemy zauważyć tu podobieństwo z architekturą średniowiecznych kościołów, które były symbolem stałości wiary i siły narodu o znaczącym wpływie psychologicznym na odbiorcę. Po drugie, racjonalistyczna czystość formy i „prawdziwość materiału” propagowane przez zachodnioeuropejskich architektów były znakiem nowej ery technologicznej.

Trójnawowy korpus świątyni w Rożyszczu to dość typowe rozwiązanie dla kościołów jakie powstały w okresie międzywojennym w Polsce. Dominująca w kompozycji przestrzennej główna nawa kościoła nakryta kolebką i oświetlona przez łukowe okna w tym sklepieniu kończy się głębokim prezbiterium, które flankują dwa kwadratowe aneksy. Z kolei niskie i krótkie nawy boczne odgrywają rolę drugorzędą w wyglądzie wnętrza.

Lokalizacja kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Zdołbunowie (1928-1938) w nowej części miasta wiąże się z budową cementowni, uzasadniona kilkoma czynnikami o charakterze społecznym oraz ideologicznym. Zabudowania tej dzielnicy Zdołbunowa, biorąc pod uwagę regularną sieć uliczną, prawdopodobnie została prowadzona według konkretnego projektu. Najważniejszym obiektem wśród zabudowy mieszkaniowej była cerkiew prawosławna zbudowana na przełomie XIX i XX wieku z charakterystyczną cebulastą kopułą. Ta świątynia skierowana jest elewacją główną na zachód (jak dyktuje kanon prawosławny) powstała na skrzyżowaniu trzech ulicy, tworząc trójosiowy system rozplanowania nowego centrum Zdołbunowa. Cerkiew była bardzo dobrze widoczna z kolei, wzdłuż której zlokalizowane były zakłady produkcyjne cementowni. W ten sposób utworzyła się oś przestrzenna „cerkiew”- „fabryka” jako wizualizacja zmian jakościowych w życiu imperium rosyjskiego, dając początek rewolucji przemysłowej w miasteczku. Nowe „świątynie” epoki uprzemysłowienia zajmowały ważne miejsce obok istniejących świątyń i stały się równoprawnymi elementami krajobrazu miejskiego.

Pod koniec lat 20-tych oś przestrzenna wspomniana wcześniej została wzbogacona przez nowy element, jakim był kościół rzymsko-katolicki. W ten sposób ówczesna władza potwierdziła wpływ przemysłu na rozwój społeczeństwa. Jednocześnie powstanie kościoła w pobliżu cerkwi było kontynuacją długotrwałej walki ideologicznej o Wołyń między Zachodem a Wschodem określanej w tej chwili „programem kresowym” Państwa Polskiego [6, s.134].

Monumentalna bryła kościoła w Zdołbunowie była zbliżona swoim rozwiązaniem przestrzennym do świątyni w Rożyszczu mimo, iż jej budowa rozpoczęła się prawie o dziesięć lat później. O analogicznym podejściu do kształtowania obrazu architektonicznego świadczyć może wieża na planie kwadratu zwiędzona baniastym barokowym hełmem, która jest akcentem elewacji frontowej. Plan budowli został utworzony w wyniku skrzyżowania nawy głównej i krótkiego transeptu od strony ołtarza. Prezbiterium zamknięte oktogonalnie z obszerną zakrystią i pomieszczeniem służbowym. Przestrzeń wewnętrzną kościoła w Zdołbunowie rozwija się w dwóch kierunkach: do ołtarza i przepływając przez wysokie łuki do transeptu.

W wystroju dekoracyjnym elewacji wyraźnie widoczne są romantyczne zamiłowania do architektury późnego baroku charakterystyczne dla sakralnej architektury Polski z lat 20-tych. Rzeźby i wazony umieszczone na rogach attyki i podcieni oraz na gzymsie wieży tworzą sylwetkę przypominającą barokowe kościoły i ratusze z epoki największej świetności Rzeczypospolitej za czasów Stanisława Augusta. Barokowe motywy w rozwiązaniu elewacji łączy się tutaj z neogotyckimi elementami (wysoki szczyt transeptu), a także z elementami włoskiego renesansu (masywny gładki gzyms dolnej partii bryły wspierany jest przez silne stylizowane pilastry, dekoracja powierzchni frontonu przypomina „okno Palladia”). Podsumowując można zauważyć powrót do stylu wiślano-bałtyckiego oraz neogotyku, popularnego w Polsce na przełomie XIX - XX wieku, który jest echem „swojskości” polskiej architektury początku ubiegłego wieku. Jednak nostalgia za przeszłością ukazana w szczegółach i w ogólnym wizerunku kościoła ustąpiła miejsce pragmatycznym formom architektury współczesnej w jej krajowej odmianie – ceglany konstruktywizm. Długi okres budowy Zdołbunowskiej świątyni, w którym radykalnie zmieniły się preferencje dotyczące stylu architektury kościołów, zaznaczył się w ostatecznym wyglądzie budynku. Przejawiał się w uproszczeniach rozwiązań architektonicznych i ogólnej stylizacji detalu. Nie zostały zrealizowane elementy charakterystyczne dla świątyń neohistorycznych dwudziestolecia międzywojennego, na przykład neobarokowa sygnaturka nad dachem (w miejscu skrzyżowania się naw, widoczna na rysunku pochodzącym z tego okresu), posągi i kamienne wazony. Lukarny na hełmie wieży zostały włączone w strukturę stylizowanej attyki.

Świątynie Najświętszego Serca Jezusowego w Kiwercach (1929-1933) i Przemienienia Pańskiego w Maniewiczach (1933-1937) stanowią inną grupę kościołów rzymsko-katolickich wzniesionych na Wołyniu w okresie międzywojennym. Oba budynki są charakterystycznymi przykładami małomiasteczkowych świątyń bez pionowych akcentów w swojej strukturze przestrzennej. Kościoły są oddalone od centrum, których lokalna dominacja w przestrzeni miejskiej jest wyraźnie zaznaczona. Każdy jest obiektem zamykającym oś planowania i perspektywę ulicy mieszkaniowej. Należy odnotować, że podobna lokacja odpowiadała wskazaniom zamieszczonym w książce ks. Leona Gościckiego „Budowa świątyni” cyt.: „Dom Boży stać powinien w pewnym odosobnieniu. Spokój i odosobnienie są konieczne dla miejsca modlitwy” [7, s.9].

W surowej prostocie kościoła w Kiwercach możemy zobaczyć analogię do form architektury romańskiej i renesansowej. Świątynia zbudowana na planie krzyża łacińskiego z jednonawowym korpusem, dość uwydatnionym transeptem i prezbiterium zakończonym absydą. Ascetyczna ceglana bryła przypomina kamienicę w średniowiecznym zamku o wysokim szczycie lica głównego, powtarzającego kontur stromego dachu. Jej boczne elewacje zostały ujęte przyporami, które wskazują linię podziału korpusu na dwie kondygnacje: dolną - głączą (ozdobioną tylko przez „ślepe” półkoliste łuki, wyodrębnione w murze ceglany) i górną (znacznie wyższą, wizualnie lżejszą, przedzieloną wysokimi oknami). Wąski transept otwiera się w przestrzeń wewnętrzną kościoła poprzez niskie łuki kontynuując swobodny ruch przestrzeni w stronę nasyconego światłem ołtarza.

Możemy przypuszczać, że mała odległość pomiędzy Rożyszczem a Kiwercami przyczyniła się do powstania bardzo podobnych systemów dekoracji tych budynków. Natomiast ostry kontrast jasnego gładkiego tynku elewacji frontowej i surowego

murów ceglanych innych powierzchni demonstruje wieloznaczność programu ideowego obrazu świątyni. Założeniem tego programu była odwieczna obecność świątyń rzymsko-katolickich na tym terenie (wykazana w syntezie cech wymienionych wyżej stylów) oraz odzwierciedlanie nowych kierunków w architekturze, które formalnie przypominają o tradycji narodowej.

Powołując się na dokumenty archiwalne budowa kościoła w Maniewiczach została rozpoczęta w 1933 roku, zaś poświęcenie jeszcze nie skończonego budynku odbyło się w październiku 1934 r. [8, s.153]. Obraz świątyni został utworzony pod wyraźnym wpływem form architektury neogotyckiej. Uskokowe kształty wszystkich frontonów (elewacji głównej oraz ścian szczytowych transeptu) są inspirowane rozwiązaniami późnogotyckich i renesansowych kamienic z Holandii i Północnych Niemiec XVI wieku. To spóźnione odwołanie do form architektury północno-zachodniej jest świadectwem tendencji retrospektywnych w budownictwie sakralnym lat 30-tych w Polsce [9], rzadko spotykanych na Wołyniu. Jak wiadomo rezygnacja z zastosowania elementów architektury neogotyckiej utrwaliła się od razu po pierwszej wojnie światowej. Po 1914 roku styl gotycki zaczął asocjować się w świadomości społeczeństwa oraz w środowisku artystycznym z okresem kolonizacji niemieckiej zachodniej Polski. Na takie rozwiązanie kościoła w Maniewiczach miało wpływ kilka okoliczności: wieloletnia inercja identyfikacji obrazu kościoła katolickiego ze stylem gotyckim (najlepsze odpowiada duchowi wiary [10, s.318]), absolutny minimalizm architektoniczny odpowiadający zasadom konstruktywizmu oraz prostota, dająca niskie koszty budowy. Świątynia w Maniewiczach jest bazyliką trójnawową z akcentowanym transeptem i poligonalnie zakończonym ołtarzem. Rytm wewnętrznej przestrzeni kościoła stwarza wysoka trzyosiowa arkada, która oddziela główną nawę od wąskich bocznych, czym osiąga się efekt wizualnego poszerzenia wnętrza.

Głęboko zakorzeniona w świadomości architektów, duchowieństwa i parafian była idea, że formy romańskie i renesansowe najlepiej wyrażają polski charakter narodowy w architekturze odrodzonego państwa, realizowany był w budowie kościołów na Wołyniu niemal do końca 30-tych XX wieku. Kościoły pw. Izydora Oracza w Rymaczach (1931-1933, 1939 (?)⁶) oraz Wszystkich Świętych w Cumanii (1936) to najlepsze tego przykłady. Kompozycja bryły obu świątyń opiera się na połączeniu dwóch bloków: poziomego – kościoła i pionowego – dzwonnicy. Te rozwiązania architektoniczne bardzo przypominają włoskie kampanile XIV wieku. Tutaj też zauważamy pojawienie motywów gotyckich, o czym świadczą wysokie dachy namiotowe dzwonnicy, podkreślające dominację kościołów w krajobrazie. Obydwie świątynie nieco odróżniają się od siebie stylistycznie. Półkoliste okno nad głównym wejściem i sygnaturka nad prezbiterium kościoła w Rymaczach potwierdza wpływ wczesnego baroku. Ciężkie proporcje bazyliki w Cumanii z elewacją frontową zwieńczoną trójkątnym frontonem i jej stylizowana geometryczna dekoracja nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do wpływów włoskiej architektury romańskiej.

Na początku lat 30-tych zaobserwować można jednak proces stopniowej akceptacji „nowoczesnej” architektury przez szeroko rozumiany kościół katolicki w Polsce i środowiska z nim związane [12, s.182]. Bezwarunkowe i całkowite przyjęcie tych idei oraz ich realizacja jest widoczna w dwóch największych kościołach

⁶ L. Popek podaje pierwszą z zaznaczonych dat, druga – figuruje w dokumentach Archiwum Akt Nowych w Warszawie [11, s.19].

Wołynia, które zachowały się do naszych czasów: pw. Św. Piotra i Pawła w Równem (1931-1938) i Przemienienia Pańskiego w Sarnach (1935-1938). W obu miastach budowa nowych świątyń miała wielkie znaczenie ideologiczne. W największym mieście województwa Wołyńskiego, w Równym, w chwili odzyskania przez II Rzeczpospolitą Kresów Wschodnich był czynny tylko jeden kościół Św. Antoniego (wybudowany w końcu XIX w. w stylu gotyku wiślano-bałtyckiego według projektu J. Wojciechowskiego) oraz kaplica pw. Św. Stanisława. Kościół parafialny Św. Antoniego zlokalizowany był w pobliżu rynku miejskiego.

Zwiększenie ilościowe kontyngentu wojskowego na terenie miasta w tym okresie było pretekstem budowy kościoła garnizonowego. Usytuowanie nowej świątyni obok koszar i Domu Żołnierza, zbudowanego w połowie lat 20-tych było logicznym krokiem do zakończenia formowania centrum lokalnego w wojskowej dzielnicy miasta. Budowa rozpoczęła się nie później niż w 1931 roku, jak wynika z pisma do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [13, s.510], pisanego przez posła na Sejm księcia J. Radziwiłła, który sprawował patronat nad realizacją projektu.

Kościół w Równem jest przykładem wyrafinowanej architektury modernizmu. Koncepcja kompozycji została sformułowana przez autora projektu architekta Witolda Czezotta jako dynamiczny system rozwijający się ze wschodu na zachód, wzdłuż głównej ulicy miasta. Kulminacyjnym punktem bryły jest masywna wieża-dzwonnica. Otwory okienne (od szerokich kwadratowych w półkolistej ścianie absydy do wysokich wąskich w nawie głównej oraz szczelinowych w górnej partii dzwonnicy) stwarzają lokalny rytm elewacji. Jedyny akcent lica kościoła – oculus na tarczy głównej fasady, którego przejrzystość geometryczna tylko podkreśla czytelność ortogonalnych form i wyważonych proporcji brył. Gładkie tynki powierzchni ścian uzupełniają poczucie elegancji i uroku.

W nowo powstałej świątyni w Sarnach zostało zrealizowane bardzo podobne rozwiązanie stylowe. Budynek stał się organicznym elementem zabudowy nowej zachodniej, dzielnicy miasta, której rozwój urbanistyczny rozpoczął się po 1921 roku. Razem z innymi założeniami (w tej części miasta zostały założone kolonie urzędnicza i oficerska, wybudowane wille miejscowej burżuazji, szpital, starostwo) kościół miał być świadectwem dynamiki rozwoju regionu oraz kształtować nowoczesne oblicze miasta. Lokacja kościoła na przeciwko nowego budynku szkoły jeszcze raz podkreśliła niezmiernie ważną ideologiczną i wychowawczą rolę tego tandemu - potężnej bazy odrodzonego państwa.

W jednym z dokumentów czytamy cyt.: „Kościół w Sarnach po wybudowaniu będzie najpiękniejszą świątynią na Wołyniu. W kształcie monolitu granitowego (cały budowany jest z kamienia wołyńskiego) wznosić się będzie trzynawowa świątynia ponad wille i gmachy nowej pięknej rozbudowującej się dzielnicy tzw. „strony poleskiej” [14, s.210].

Korespondencja Komitetu budowy kościoła w Sarnach z Ministerstwem Wyznań potwierdza znaczne poparcie finansowe budowy przez kolejarzy, Korpus Ochrony Pogranicza oraz wiernych, co było wyraźną demonstracją poparcia tej całkowicie politycznej akcji przez różne warstwy społeczeństwa miasta.

Projekt sarneńskiej świątyni został wykonany w 1933 r. przez architekta Władysława Stachonia z Łucka [14, s.213]. Schemat kompozycyjny monumentalnej bryły

jest utrzymany w formach dość tradycyjnych i często powtarzanych we świątyniach tego okresu. Działanie masą stereometrycznych brył (według projektu, ciężki korpus trzynawowego kościoła łączy się z lekkim pionem dzwonnicy), pozbawionych artykulacji powierzchni ścian miało służyć uzyskaniu wrażenia godności, dostojności, monumentalności. Centralną partię kościoła po obu stronach wspierają nieco niższe i mniejsze bryły naw bocznych. Utworzona całość uzyskała bogatą fakturę ścian, którą zapewniła kamienna okładzina z bazaltu. W kształtowaniu wizerunku budynku dostrzegamy kilka reminiscencji gotyckich. Duża rozeta powyżej portalu wejściowego i uskokowe zwieńczenie szczytu świadczy o trwającym poszukiwaniu kompromisu między tradycyjnymi a nowoczesnymi formami. Analogiczny schemat kompozycyjny został zastosowany w rozwiązaniu architektonicznym innych świątyń w Polsce: najwcześniejszy – kościół na Kamionce w Warszawie (projekt 1929 r., arch. K. Jakimowicz), kościół św. Kazimierza Królewicza w Krakowie (projekt 1934 r., arch. F. Mączyński), na Wołyniu: w Janowej Dolinie (projekt 1937 r. (nierealizowany), arch. W. Stachoń), Potasznicy (projekt 1936 r. (nierealizowany), arch. O. Fedak) etc.

Do dziś zachował się kościół w Białozórce, zaprojektowany przez architekta Romualda Gürtlera z Krzemieńca [15]. Budowa rozpoczęła się w 1938 r., ale z powodu braku funduszy, a potem II wojny światowej nie była skończona. Forma budynku nawiązywała do tradycji budownictwa ludowego (w proporcjach dachów możemy zauważyć znaczący wpływ architektury drewnianych kościołów), połączonej z elementami neobaroku (wysoka sygnaturka z krzyżem) oraz cechami architektury „swojskiej” (podcienia, artykułowane na zewnątrz półkolistymi arkadami). Architekt starał się zaprojektować wnętrze: dominujące czyli integralna przestrzeń nawy głównej, oraz boczne – mniejsze, przedstawione jako dwa rzędy kaplic, oddzielonych od siebie ścianami.

Dość trudnym i smutnym czasem dla zachowanych kościołów rzymsko-katolickich Wołynia był okres sowiecki. Od połowy lat 40-tych i do początku 90-tych ubiegłego wieku świątynie nie pełniły swojej funkcji domów modlitwy, zostały zamknięte bądź dostosowane do potrzeb różnych urzędów państwowych. Nieuniknioną konsekwencją takich zmian funkcjonalnych stały transformacje obrazu architektonicznego i przekształcenia planu. Te zmiany dotknęły przede wszystkim kościoły z akcentami pionowymi w bryle (krzyże, wieże, dzwonnice, hełmy, iglice), które mogłyby wskazywać na aktualną rolę religii w życiu duchowym społeczeństwa, co według poglądów tamtego czasu nie zgadzało się z socjalistyczną ideologią. Tą samą pozycję zajmowały władze sowieckie w stosunku do cerkwi prawosławnych. Wynikiem przebudowy korpusu kościoła w Rożyszczu stało zniekształcenie nakrycia wieży na elewacji głównej (neobarokowy hełm został zamieniony na niski dach stożkowy). W Cumanii w ciągu lat powojennych dzwonnica była całkiem zdemontowana.

Na początku lat 90-tych prawie wszystkie z ogółu zachowanych świątyń zostały dodane do krajowego rejestru zabytków o znaczeniu lokalnym. Niestety, na razie nie dostały tego statusu kościoły w Równem i Radziwiłowie ze względu na brak w tamtym czasie odpowiednich badań historycznych i architektonicznych. Obecnie zgromadzone informacje dają niezaprzeczalne podstawy by naprawić to zaniedbanie i uznać kościoły jako unikatowe zabytki architektury polskiego modernizmu.

3. Wnioski

Architektura rzymsko-katolickich kościołów Wołynia okresu międzywojennego stała jednym z najważniejszych środków wizualizacji państwowości tych terenów, oraz stwierdzenia bytności w rejonie władz polskich. Formalne uosobienie w budownictwie sakralnym idei i programów państwowych w ciągu lat 20-tych i 30-tych miało za cel podkreślenie integralności Polski, pokazania ciągłości rozwoju kulturowego, jego oryginalności, możliwości do transformacji i modernizacji. Na terenach przygranicznych kościoły miały spełniać wyjątkową propagandową rolę.

W ciągu minionych 80-90 lat istotnie zmienił się krajobraz architektoniczny miast i wsi Wołynia. Jednak znaczące zmiany urbanistyczne dotknęły tylko największych z wymienionych wyżej osiedli, w szczególności Równego i Sarn – miast, które szybko rozwijały się jako centrum administracyjne, przemysłowe i komunikacyjne. Rozwój przestrzenny miast oraz struktury zabudowy spowodowały pewną niwelację architektoniczno-kompozycyjną dominacji kościołów w miejskim środowisku. Nie możemy powiedzieć tego o miastach mniejszych. W tym wypadku uległy zmianom jakość zabudowań i urządzenie przestrzeni otwartych – tło architektoniczne świątyń. Same budynki zachowały rolę dominant lokalnych. Jednakże semantykę form kościołów odczytujemy dziś w inny sposób: niezależnie od skali i stylu są one świadectwem skomplikowanej historii tej ziemi, elementem przestrzennej pamięci środowiska, potwierdzeniem należności do koła kultury europejskiej.

Literatura

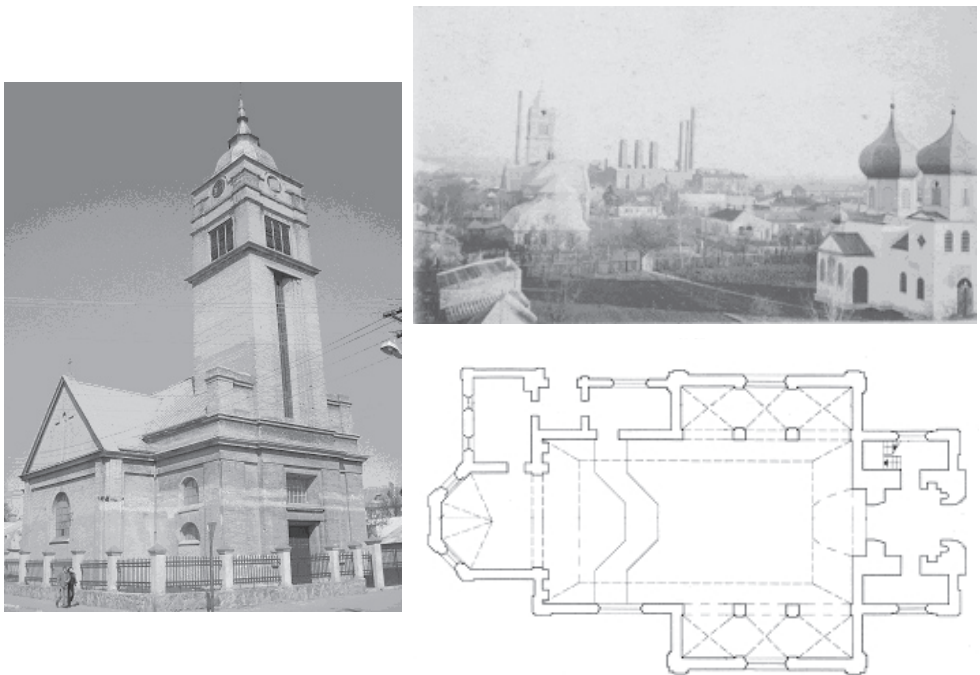
- [1] Popek L., *Świątynie Wołynia*, Lublin, 1997. 370 s.
- [2] Ryczkow P., *Interwyznaniowy transmorfizm w architekturze sakralnej na Wołyniu*, maszynopis.
- [3] Mysłek W., *Kościoły Rzymsko-katolickie w Polsce w latach 1918-1939. Zarys historyczny*, Warszawa, 1966. 663 s.
- [4] Kostiuk M., *Nimecki koloniji na Wołyni (XIX – początek XX st.)*, Ternopil, 2003. 381 s.
- [5] Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie, MSW, sygn. 298.
- [6] Burno F., *Kościoły Rzymskokatolickie Kresów II Rzeczypospolitej i ich znaczenie*, Kwartalnik Architektury Urbanistyki., 2005, z. 3-4. 115-139.
- [7] Gościcki L., *Budowa świątyni. Wskazówki praktyczne*, Warszawa, 1916. 164 s.
- [8] AAN, MWRiOP, sygn. 715.
- [9] Burno F., *Żelbetowe katedry dekady monumentalizmu. Odwołania do gotyku w polskiej architekturze sakralnej lat trzydziestych XX wieku*, Ikonotheka., T.18. 2005. 87-102.
- [10] Machniewicz S., *Styl i kościół*, Gazeta Kościelna. 1931. nr 27.
- [11] AAN, MWRiOP, sygn.733.
- [12] Burno F., *Kościoły epoki żelaza i betonu. Polska architektura sakralna ok. 1925-1930*, Biuletyn Historii Sztuki, 2009, nr 1-2. 153-184.
- [13] AAN, MWRiOP, sygn. 722.
- [14] AAN, MWRiOP, sygn. 724.
- [15] *Derżawnyj archiw Wolyńskoj oblasti*, f. 46, op. 6, spr. 3469.

Zdjęcia i rysunki

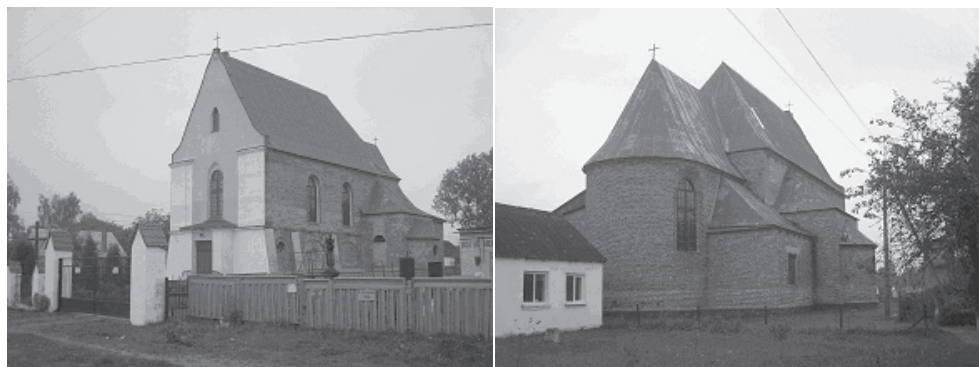
Rys. 1. Kościół Przemienienia Pańskiego w Rożyszczu, 1921-1931. Stan współczesny, 2009.

Fig. 1. Roman Catholic Church Przemienienia Pańskiego in Rożyszcz, 1921-1931, actual state of preservation, 2009.

Rys. 2. Kościół pw. św. Piotra i Pawła w Zdołbunowie, 1928-1938. Stan współczesny, 2006; panorama miasta z lat 30ch z widokiem na kościół, cerkiew prawosławną i cementownię; plan kościoła.

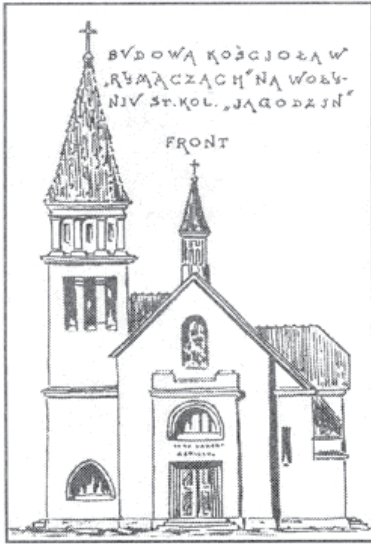
Fig. 2. Roman Catholic Church in Zdołbuń, 1928 – 1938, actual state of preservation, 2006, Panorama of the city from 30's of the XX century, view on church, orthodox church and cement mill, plan of church.

Rys. 3. Kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Kiwercach, 1929-1933. Stan współczesny, 2009.
 Fig. 3. Roman Catholic Church Najświętszego Serca Jezusowego in Kiewerze, 1929 – 1933, actual state of preservation, 2009.

Rys. 4. Kościół Przemienienia Pańskiego w Maniewiczach, 1933-1937. Stan współczesny, 2009.
 Fig. 4. Roman Catholic Church Przemienienia Pańskiego in Maniewicze, 1933 – 1937, actual state of preservation, 2009.

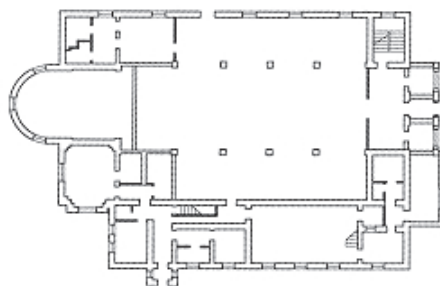
Rys. 5. Kościół pw. Izydora Oracza w Rymaczach (1931-1933, 1939 (?)) [1].
 Fig. 5. Roman Catholic Church Izydora Oracza in Rymacze, 1931 – 1933, 1939 (?) [1].

Rys. 6. Kościół Wszystkich Świętych w Cumaniu, 1936 [www.nac.pl].
 Fig. 6. Roman Catholic Church Wszystkich Świętych in Cumań, 1936, [www.nac.pl].

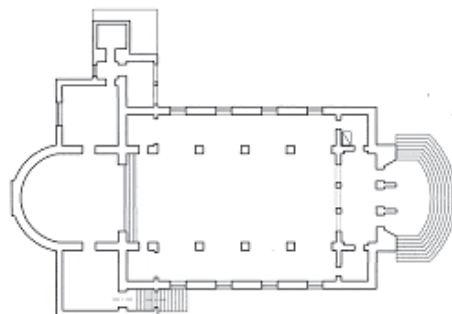

Rys. 7. Kościół w Radziwiłowie, lata 1930e. (teraz – cerkiew prawosławna). Stan współczesny, 2010.
 Fig. 7. Roman Catholic Church in Radziwiłów, 30's of the XX century, (actual orthodox church), actual state of preservation, 2010.

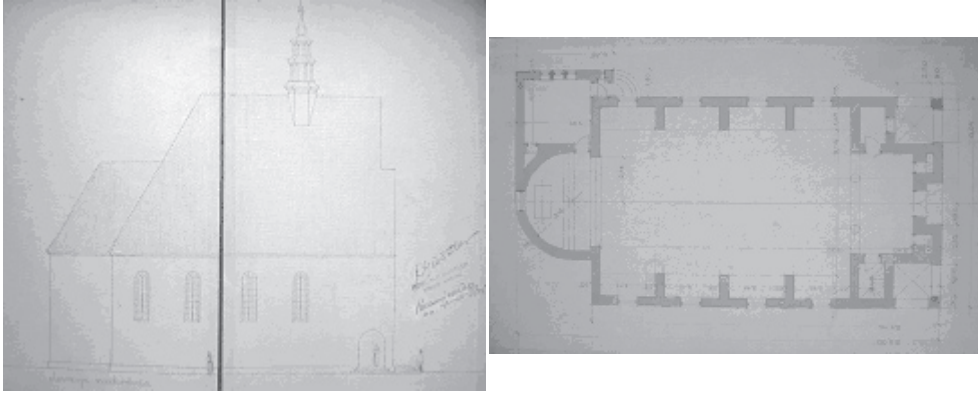
Rys. 8. Kościół pw. Św. Piotra i Pawła w Równem, 1931-1938. Stan współczesny, 2009; plan.

Fig. 8. Roman Catholic Church Piotr i Pawła in Równe, 1931 - 1938, actual state of preservation, 2010; plan.

Rys. 9. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Sarnach (1935-1938). Stan współczesny, 2008; plan.

Fig. 9. Roman Catholic Church Przemienienia Pańskiego in Sarny, 1935 - 1938, actual state of preservation, 2008; plan.

Rys. 10. Kościół w Białozurce. Arch. R.Gürtler. Projekt, 1937. Elewacja zachodnia, plan [15].

Fig. 10. Roman Catholic Church in Białozurka, arch. R. Gurtler. Project, 1937, west side facade; plan, [15].

Roman – catholic churches of the interwar period at the Volyn’s modern architectonic landscape

Olga Mychajłyszyn

National University of Water and Natural Resources in Rivne, Ukraine

Abstract The results of the research of preserved Volynian Roman-catholic churches of the interwar period are represented in the article. During the 1920-30s many cathedrals were built in the region, which became an element of the Polish strengthening in the annexed eastern territories. The power legitimization in Volyn had a great importance because of the polyethnic character of this region and the numeral majority of the Orthodox population. Till our time predominantly stone cathedrals were preserved, which represent the wide architectural-style range and reflect the change process of the style priorities from the folk-romantic direction to constructivism. Besides, each cathedral played a great role in the planning and spatial development of the settlements; it was the compositional center of the building complex, the architectural accent. The state care and preservation of the Roman-catholic churches today is a feature of recognition of these buildings as a part of the European cultural heritage.

Key words: Roman-Catholic Church, altitudinal dominant, planning axe, style, composition, modernism, constructivism, inter-war period, Volyn.